

Г. П. ПІВТОРАК

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: muzling@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0646-694X>

«РУСЬКА» КАНЦЕЛЯРСЬКА МОВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ФОРМУВАННЯ, ДЕРЖАВНИЙ СТАТУС, ДІАЛЕКТНІ ВПЛИВИ

У статті на основі комплексного аналізу лінгвістичних, історичних та археологічних джерел автор дійшов висновку, що мовна ситуація у Великому Князівстві Литовському (ВКЛ) зумовлювалася не тільки політичними, а й етногенетичними чинниками. Наголошено на тому, що білоруський етнос сформувався на базі двох незалежних етномовних комплексів — південно-західного (поліського) в межах сучасного північного наріччя української мови та південно-західного діалекту білоруської мови й північно-східного, утвореного літописними полоцькими та смоленськими кривичами, предки яких були західними слов'янами, що емігрували з Південної Прибалтики. Відтак, за твердженням автора, на певному етапі історії ВКЛ у ньому існували не два варіанти спільної для всієї держави писемно-літературної мови, як вважають білоруські дослідники, а фактично дві офіційні мови: давніша кривицька (від початку XIV ст., коли Полоччина була приєднана до ВКЛ, й до кінця XVI ст.) і пізніша «руська», тобто білорусько-українська (виникла наприкінці XIV — у першій третині XV ст., коли за великого князя Вітовта (1392–1430) сформувалися великокнязівська та регіональні канцелярії). Досить докладно у статті висвітлено історію та функціонування обох мов. Протягом XVI ст. кривицька мова поступово втратила всі свої особливості й перетворилася на провінційний варіант «руської» ділової мови. На її формування істотний вплив справила мова волинських канцелярій, писарі яких могли вільно подорожувати всією територією ВКЛ (часто разом зі своїми магнатами) і мимовільно поширювати в діловій писемності риси своїх говірок. Натомість вплив галицьких та центрально-українських канцелярій на офіційну мову ВКЛ, на думку автора, як і більшості дослідників, був не істотним.

Ключові слова: писемні традиції, ділові документи, канцелярська мова, мовні кліше, грамоти, акти, угоди, польські впливи.

Стабільний інтерес істориків та філологів до унікальної східноєвропейської держави пізнього Середньовіччя й Нової доби (1236–1795 рр.) Великого Князівства Литовського та його офіційної мови зрозумілий, адже йдеться про неординарне явище у світовій історії, коли завойовник замість уярмлення підкорених, їх етнічної та мовної асиміляції сприйняв їхню мову, віру,

закони, народні та політичні традиції. Литовські князі діяли за принципом: «Нового не вводимо, старого не чіпаємо».

Офіційною мовою в цій литовсько-білорусько-українській державі стала «руська», тобто місцева мова, яку в наукових працях XIX — початку XX ст. відповідно до тодішньої термінології часто називали «західноруською» (тобто білоруською). У сучасній фаховій літературі для її назви вживають різні терміни: західноруська, старобілоруська, литовсько-руська, українсько-білоруська, білорусько-українська, слов'янська канцелярська мова та ін. На нашу думку, найточніше її природу та функції визначає термін «білорусько-українська канцелярська мова Великого Князівства Литовського». Дослідження її структурних та функціональних особливостей має вже понад столітню традицію й значний обсяг відповідної наукової літератури. «Руську» мову досліджували білоруські мовознавці Ю. Карський, В. Аниченко, А. Журавський, Л. Шакур, В. Свяжинський та ін., українські І. Огієнко, П. Плющ, Л. Гумецька, Ю. Шевельов, Ф. Жилко, М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В. Німчук, В. Мойсієнко, Г. Півторак та ін. У наш час проблему «руської» мови у Великому Князівстві Литовському» і розмежування українських та білоруських писемних пам'яток найуспішніше досліджує професор Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка В. Мойсієнко, працям якого притаманні високий професіоналізм, об'єктивність і вища переконливість, ніж в інших авторів [Мойсієнко 2005, 2006, 2007]. Зокрема, він звернув увагу на те, що об'єктивні труднощі інтерпретації мовної ситуації у ВКЛ значною мірою зумовлені спільною історичною долею українців та білорусів упродовж майже восьми століть: у Київській державі (X–XIII ст.), у складі ВКЛ (XIV — середина XVI ст.), у польській Речі Посполитій (друга половина XVI — кінець XVIII ст.). Рання писемність обох народів формувалася на традиціях Київської Русі, а в усному мовленні наявні близько десятка спільних українсько-білоруських спільних рис [Мойсієнко 2007 : 62–63], успадкованих від праслов'янської мови та виниклих на місцевому ґрунті в процесі занепаду зредукованих *ъ* та *ь*, і т. ін.

Проте попри загалом значні позитивні результати доводиться констатувати, що дослідники ще й донині не дали чітких, ґрунтовних, однозначних, виважених і переконливих відповідей навіть на найважливіше коло питань, дотичних до зазначеної проблематики, як, наприклад, походження й коректне найменування, первісна структура, зміст і функціональне навантаження «руської» писемно-літературної мови, проблема її діалектної основи, шляхи трансформації в ній давньокиївських (давньоруських) писемних традицій, роль цієї мови у формуванні старобілоруської та староукраїнської писемно-літературних мов.

Істотною вадою дотеперішніх досліджень зазначених проблем є також те, що більшість авторів розглядала мовну ситуацію у ВКЛ, застосовуючи переважно сучасні їм критерії та оцінки. Розмитість методологічних підходів спричинилася до того, що нині, як і раніше, серед українських та білоруських дослідників триває конфронтація, «перетягування ковдри», взаємні претензії, прагнення оголосити якомога більше писемних пам'яток своїми, висуваючи при цьому нерідко однобічні, поверхові або й зовсім не коректні аргументи. Білоруські діалектні особливості писемних пам'яток зіставляють з українськими переважно в загальному плані, так, ніби весь український етномовний ареал являв собою якийсь однорідний масив, або ж при зіставленнях беруть до уваги тільки ті своєрідні українські риси, що становлять норму сучасної української літературної мови, і т. ін.

На цьому тлі значно респектабельніші праці іноземних славістів — норвезького Хр. Станга [Stang 1935, 1939], французького А. Мартеля [Martel], польського В. Курашкевича [Kuraszkiwicz], російського професора Ягелонського університету В. Мякішева [Мякишев 1999, 2000] й особливо сучасного австрійського мовознавця М. Мозера [Мозер]. У своїх численних статтях він зробив компетентний і об'єктивний аналіз основних віх історії української літературної мови від Київської Русі до XVII ст. включно в контексті культурних та мовних впливів Польщі, зосередивши особливу увагу на «руській» (білоруській та українській) мові середньої доби, всебічно дослідив функціонування «простої» мови, її надрегіональність та ступінь унормованості, передумови й причини її занепаду і т. ін. [Мозер : 40–131].

Результати своїх студій М. Мозер публікував у престижних виданнях німецькою, англійською та російською мовами і цим самим підняв проблематику державної мови у ВКЛ на загальноєвропейський рівень. Українському читачеві науковий доробок М. Мозера в галузі україністики став доступним завдяки виходу в світ його ґрунтовної (50,4 арк.) монографії «Причинки до історії української мови» в перекладах С. Вакуленка та А. Соколенко.

Подальше результативне й науково обґрунтоване розв'язання різних аспектів проблеми функціонування у ВКЛ «руської» (білорусько-української) писемно-літературної мови як державної можливе лише на широкому мовно-історичному тлі з неодмінним застосуванням методологічного *принципу історизму*. Як відомо, він передбачає розгляд історичних фактів, подій та явищ відповідно до конкретних історичних обставин у їх взаємозв'язках і взаємозумовленості. Тобто історик чи філолог не повинен сприймати й інтерпретувати давні події та явища з погляду сучасних йому критеріїв, а віртуально переміститися в досліджувану епоху, стати ніби її сучасником і навіть співтворцем відповідного історичного процесу.

Досягнення сучасної східнослов'янської лінгвогеографії та успіхи суміжних суспільних наук (історії, археології, антропології, етнографії та ін.) дають надійний матеріал для реконструкції давніх східнослов'янських діалектних макрозон, зокрема й на сучасній білорусько-українській етномовній території, і дозволяють зробити переконливий висновок про те, що поява й успішне функціонування «руської» писемно-літературної мови у ВКЛ пояснюються не тільки політичними чинниками, а й генетичними причинами, тобто існуванням у минулому білорусько-української етномовної спільності, яку вдалося встановити завдяки успіхам у дослідженні гідроніміки цього ареалу та досягненням сучасної археології.

Відзначена спільність охоплювала північний український та південно-західний білоруський діалектні ареали й була зумовлена особливостями заселення майбутнього білоруського етномовного простору.

Як відомо, північноукраїнська (і ширше — поліська) група говорів сформувалася на основі племінних діалектів близьких за етномовними ознаками східнослов'янських племен дреговичів та волинян, частково також деревлян, радимичів і сіверян. Характерною особливістю етногенезу східних слов'ян на території сучасної північно-західної України та південно-західної Білорусі було те, що протягом багатьох століть вони заселяли лише правобережжя Прип'яті, яка була південною межею розселення давніх балтійських племен. З археологічного погляду первісна територія дреговичів та волинян — це прип'ятський ареал широкої культури праського типу VI–VIII ст. [Седов 1970 : 181]. У VII або VIII ст. н. е. ці племена перейшли

Прип'ять і масово з'явилися на балтійських землях [Кухаренко : 45; Купчинський : 60]. Волиняни заселили територію сучасної Берестейщини.

Процес переміщення слов'ян у північному напрямку був поступовим і повільним. Протягом VIII–X ст. волиняни й дреговичі розселилися по лівих притоках Прип'яті та по басейну Західної Двіни, асимілювавши місцеве балтомовне населення, на сході дійшли до Дніпра, на північному сході — до водоподілу Друті та Березини, на півночі досягли умовної лінії Борисов — Лагойськ — Заславль, а на заході широкий болотистий простір (так зване Вигонівське болото) відділив дреговицьку територію від ятвягів між Ясельдою та Верхнім Німаном [Седов 1963 : 116–117; Гринблат : 67–72; Очерки : 29; Лысенко : 82]. Пізніше, у XII–XIII ст., дреговичі разом з іншими слов'янськими угрупованнями (волинянами, полоцькими кривичами) освоїли землі в басейні Верхнього Німану [Седов 1982 : 166].

На слов'янських переселенців впливав балтійський субстрат, але виявлявся він по-різному. На Берестейщині мова і культура волинян не зазнали істотних змін (від стародавніх часів і донині межа між українцями і білорусами в цьому ареалі пролягає по Ясельді — Прип'яті до гирла Горині).

Участь волинян і дреговичів у заселенні південно-західного ареалу сучасної Білорусі спричинилася до утворення спільного етно-діалектного регіону, що охоплював Правобережне Полісся та суміжні землі на лівобережжі Прип'яті в межах сучасного південно-західного діалекту білоруської мови до умовної лінії Ліда — Мінськ — Бобруйськ — Речиця — Лоєв і базувався на поліській етномовній основі. Південна межа цього ареалу пролягала приблизно по умовній лінії трохи південніше від міст Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Житомир — Фастів — східніше Прилук — Конотоп — по р. Сейм.

Українське і білоруське Полісся — це особливий край зі своєрідними природними умовами, багатовіковим архаїчним укладом життя, побуту, матеріальної та духовної культури його населення. Генетична єдність обох частин цього краю підтверджується спільністю або подібністю в них численних етнографічних реалій: типів житла, народного орнаменту, селянського одягу, землеробських і рибальських знарядь праці тощо [Соболенко : 177–179; Молчанова : 181–184, 196–199; Сергиенко : 184–187; Браим : 193–196; Піўтарак : 115–120]. Відтак і південно-західний діалект білоруської мови донині має яскраві ознаки спорідненості з північним наріччям української мови на всіх мовних рівнях. Саме цим зумовлена більшість проблем, пов'язаних із визначенням діалектної основи пізньосередньовічної білорусько-української писемно-літературної мови і розмежуванням білоруських та українських писемних пам'яток.

Серед основних спільних або подібних фонетико-граматичних особливостей південно-західного діалекту білоруської мови та північного українського наріччя найяскравіше виділяються такі:

– послідовне фонологічне розрізнення наголошених і ненаголошених складів;

– рефлексія наголошеного **ѣ** > дифтонг **іє**, а ненаголошеного **ѣ** > **е**: *дієд*, *лієс*, *пієч*, *хлієб*, *человієк*, але *беда*, *дедѡк*, *бежуть*, *грешііти*;

– ненаголошений голосний **е** замість 'а' (екання): *дєсєть*, *дєсєтііна*, *пáмєть*, *присєгáти*, *тісєчє*, *цєжáр*;

– недисимілятивне акання в ненаголошеній позиції: *вэдá*, *кэжух*, *пшаніца*, *чарнатá*;

– перехід **е > о** після шиплячих приголосних: *жбѹти* «жовтий», *чѹрни*, *шѹсти*;

– депалаталізація фонем **р**: *бурáк*, *зарá* «зоря», *рабѹ* «рябий», *вечѣрать*, *куру* «курю», *закѹровать*;

– депалаталізація **ц** у звукосполуках **ца**, **цо**, **цу** та в суфіксах **-ц-**, **-ец-**: *зáец*, *сѣрца*, *у́лица*, *йу́лица*, *хло́пец*, *хло́пца*, *танцѹватъ*;

– чергування голосних **у–ѹ**: *јон узяѹ* — *яна ѹзяла*;

– наявність фрикативного **ґ**: *ґавѹрка*, *ґалава*, *ґолас*, *наґа*;

– флексія **-у** в род. відмінку однини іменників чол. роду однини: *во́ску*, *до́му ме́ду*;

– закінчення **-у** в дав. відмінку однини іменників чол. та середн. роду однини: *бра́ту*, *коню́*, *селу́*;

– усічені форми прикметників у наз. відмінку однини чол. та жін. роду: *до́бри*, *малади́*, *лі́тні*, *так’і* «такий», *но́ва ха́та*;

– часте вживання інфінітивів на **-ть** або **-т**: *ходи́ть*, *носи́ть*, *ходи́т*, *носи́т*;

– закінчення **-бю** (**-áю**, **-эю**, **-éю**) в орудн. відмінку однини іменників жін. роду на **-а**: *вадо́ю*, *ґаро́ю*, *з’амл’о́ю*, *м’ажэ́ю*, *ватаю*, *ха́таю*;

– закінчення **-а** в наз. відмінку множини іменників середн. роду: *балѹта*, *в’о́дра*, *во́кна*, *ґн’о́зда*, *пара́с’ата*, *с’о́ла*;

– наявність форм іменників чол. роду на **-е** (**-э**) у наз. відмінку множини: *бра́тэ*, *бура́к’э*, *ґарада́*, *ґарбузэ́*;

– закінчення **-аму**, **-о́му** прикметників чол. і середн. роду місц. відмінка однини: *аб до́браму*, *аб маладо́му*;

– основа **дво-** у род. і дав. відмінках числівника *два*: *двох*, *двом*;

– усі форми дієслів 3-ї особи однини без кінцевого **-т**: *бярэ́*, *ґрэ́е*, *ка́жа*, *нясе́*;

– переважні форми дієслів з кінцевим **-м** у 1-й особі множини тепер. часу і наказ. способу: *идѣм*, *ка́жем*, *несѣм*;

– поширеність іменникового суфікса **-ѹхна**: *дачу́хна*, *д’еву́хна*, *мату́хна*;

– конструкції іменників дав. відмінка з прийменниками *к*, *ік*: *к сѣрцу ік свому́*;

– конструкції іменників род. відмінка з прийменниками *л’а*, *л’е* «біля»: *л’а ха́ты*, *л’а рэ́чки*, *л’е ле́су*;

– поширеність синтаксичних конструкцій зі сполучниками *дик*, *дак*, *да*, *да й* і т. ін. [Дыялектал. атлас: карти № 34, 69, 70, 97, 98, 113, 124, 143, 148–150, 161, 163, 169 та ін.; Піўтарак : 115–120; Бевзенко : 200–203; Мойсиенко 2007 : 76–77].

Етнографічні реалії та діалектологічні особливості Полісся засвідчують, що за сприятливіших геополітичних умов там могла сформуватися окрема східнослов’янська народність зі своєю територією, мовою та матеріальною і духовною культурами. Цього не відбулося через те, що більшість діалектних рис, які пізніше стали характерними прикметами окремих східнослов’янських мов, з’явилися, за Ю. Карським [Карский 1904 : 105], ще в давньоруський період, тобто ще до кінця XIII ст., а за нашим припущенням, можливо, й значно раніше — ще в дописемний період. Таким чином, більшість цих діалектних рис давніша, ніж виразно сформовані східнослов’янські мови, і, без сумніву, давніші від давньокиївської (давньоруської) писемно-літературної мови [Филин : 30; Історія укр. мови. Морфологія : 11].

Отже, в епоху пізнього Середньовіччя все Полісся становило окремий лінгвогеографічний та етнографічний ареал, а поліські діалектні особливос-

ті на території нинішніх Білорусі та України ще не були ні білоруськими, ні українськими в сучасному розумінні. Такими вони стали значно пізніше, у період становлення й формування відповідних народностей та їхніх мов.

На діалектний розподіл колишнього давньоруського етномовного ареалу між територіями окремих народностей (потім — націй) справив істотний вплив той історичний факт, що між формуванням соціально-етнічної спільноти, яка поступово переростає в народність, і об'єднанням споріднених діалектів у соціальну мовну систему, що становить мову цієї народності, не було причиново-наслідкової залежності. Тому, незважаючи на те, що мова, як відомо, є однією з найважливіших і найхарактерніших ознак народності (нації), на східнослов'янських землях ареали діалектів і навіть великі діалектні макрозони не завжди збігаються з територіями народностей і націй.

Дослідники вже не раз звертали увагу на те, що деякі фонетичні й граматичні особливості нерідко не поширюються на всі говірки тієї чи тієї мови і разом з тим об'єднують окремі говірки різних мов. Наприклад, структурно близькі північно-східні білоруські та псковсько-новгородські російські говірки (спадкоємці давніх діалектів кривичів і словенів), а також полоцькі та смоленські, опинилися в складі різних мов, а менш близькі (наприклад, північні та південні російські, північно-східні та південно-західні білоруські, північні та південно-західні українські) належать до однієї мови [Хабургаєв : 9–11]. Компактні й генетично єдині поліські говірки опинилися в складі аж чотирьох держав і нині вважаються складовими частинами українського, білоруського, польського та російського етномовних просторів. Суто політичними причинами пояснюється також входження до Білорусі історично української Берестейщини, хоч діалектні особливості її говірок нерозривно пов'язані з волинським етномовним ареалом на всіх мовних рівнях.

Поліські говірки стали основою як північного українського наріччя, так і південно-західного діалекту білоруської мови, в ареалі якого сформувався діловий стиль «руської» писемно-літературної мови, що став офіційним у ВКЛ. Проте становлення білоруської державності було пов'язане з іншим регіоном — з Полоцьким та Смоленським князівствами в північно-східному етномовному ареалі, заселеному літописними кривичами. Його південна межа пролягала приблизно по умовній лінії Свир — Бегомль — Могильов — Сураж Брянської області [Блінава, Мяцельская : 205]. Цей ареал сформувався раніше, ніж південно-західний. У часи пізнього Середньовіччя обидва вони входили до складу ВКЛ, але Полоцька земля зі своєю писемною мовою створила унікальний прецедент її використання в діловодстві цієї держави майже на століття раніше, ніж з'явилася ділова «руська» мова й набула в ній державного статусу.

Як засвідчили історико-археологічні дослідження, предки кривичів у VII–VIII ст. н. е. прибули на північ Східної Європи з південного узбережжя Балтійського моря (терени сучасної Польщі й частково північно-східної Німеччини). Отже, білоруський етнос (так само, як і мова), формувався протягом VIII — першої половини XIII ст. у результаті синтезу кривицького на північному сході та поліського (історично склавинського) складників на південному заході [Півторак : 86–89].

Говірки кривичів («кривицька мова»), на відміну від поліських, мали свої характерні особливості, більшість яких збереглася до нашого часу:

– дисимілятивне акання (якання), рідше — ікання в ненаголошених складах: *вьда́* (*выда́*) «вода», *ньга́* (*ныга́*) «нога», *скъза́ць* (*скыза́ць*) «сказать», *бідá*, *віснá*;

- м'яка вимова **р** (на сході Вітебщини і Могильовщини): *б'ар'о́за, ганар'і́ца, кр'і́дна, тр'е́ба*;
- приставний [в] перед початковими [о], [у]: *во́с'і́н', во́з'і́ро, ву́л'і́ца, ву́ж*;
- проривний [g]: *нога́, гьлава́, даро́га*;
- подовження приголосних у сполученнях «м'який приголосний + **ьj** в інтервокальній позиції»: *в'асе́лл'е, патпéчча, ружжэ́, с'н'ада́н'н'е, уду́шиша*;
- закінчення **-ой, -ай** в орудн. відмінку однини іменників жің. роду на **-а (-я)**: *вадо́й, гаро́й, мяжо́й, ва́тай, ха́тай*;
- закінчення **-ы (і)** в наз. відмінку множини іменників середн. роду: *бало́ты, в'о́дры, гн'о́зды, пал'і* «поля»;
- форми прикметників чол. роду на **-ыj, -ij, -эj (-jej)** у наз. відмінку однини: *до́брыj, харо́шыj, с'і́н'іj, маладэ́j, таўстэ́j, глухэ́j, плахэ́j*;
- закінчення **ц'** у 3-й особі однини дієслів I та II дієвідміни: *ідз'е́ц', н'ас'е́ц', крычы́ц', прос'і́ц'*;
- закінчення **-ом** у 1-й особі множини дієслів наказового способу: *да-дз'о́м, ідз'о́м, н'ас'о́м, јадз'о́м*;
- скорочений суфікс у формах інфінітива: *в'ес'* «вести», *клас'* «класти», *н'ес'* «нести», *с'ес'* «сісти», *в'ес'ц'*, *клас'ц'*, *н'ес'ц'*, *с'ес'ц'* і т. ін. [Блінава, Мяцельская : 205–206].

Ще за часів Давньої Русі кривичький Полоцьк був вельми не стандартним містом, вирізнявся яскравою індивідуальністю, а в сприйнятті руських книжників XII ст. Полоцьку землю вважали «чужим елементом» у культурно-географічному просторі Давньоруської держави [Філіпович : 47], бо там правила не прямі нащадки Ярослава Мудрого, а «чужорідна» династія Рогволодовичів, засновник якої князь Рогволод, за свідченням літопису, «прийшов з-за моря» [Алексеев : 238–239; Алексеев, Богданов : 8–9].

Відособленість і закритість Полоцької землі спричинилися до того, що давньоруські літописці, не маючи достовірних відомостей, переповідали про неї різні перекази та містичні й напівмістичні легенди як про осередок різних загадкових явищ, територію чужу та невідому [Філіпович: 142]. Натомість історична правда полягає в тому, що Полоцьке князівство, яке виникло в 60–70-ті рр. або навіть у середині X ст. на основі кривичького союзу племен, як і Вітебське та Смоленське князівства, засновані кривичами, від самого початку своєї історії були пов'язані не з Наддніпрянщиною, а із західними слов'янами і в соціально-економічному та суспільно-політичному житті орієнтувалися переважно на традиції своєї прабатьківщини — Південної Балтики, а також Пскова та Новгороду.

Як відомо, Полоцьке князівство гвалтовно приєднав до Давньоруської держави великий київський князь Володимир Святославич близько 978 р., проте вже в 1021 р. воно почало небезуспішну боротьбу з Києвом за незалежність.

Наприкінці XII ст. Полоцька земля потрапила до сфери впливів ВКЛ, а 1307 р. стала його складовою частиною. У 1392 р. великий князь Вітовт (1392–1430) ліквідував Полоцьке князівство і почав керувати Полоччиною через своїх намісників [Філіпович : 65].

У складі ВКЛ Полоччина зберегла певну автономію і давнє вічове право укладати міждержавні договори, які вступали в державну силу після їх затвердження великими князями литовськими та королями польськими.

Віче в соціально-економічному та політичному житті Полоцька відігравало вирішальну роль. За його підтримки бояри виганяли небажаних для них князів і запрошували бажаних. Від імені віча («мужов полочан») укла-

дали торгові договори з Ригою та іншими містами. Соціальну і політичну активність та суверенність полоцького «поспольства» засвідчують аж 125 грамот до членів ризького магістрату та різних договорів (найдавніший 1229 р. зберігся в шести списках), виданих від імені полочан зі своєрідними особливостями їх формуляра й змісту. Вони часто перейняті ідеями єдності й почуттями власної гідності полочан. Наприклад:

«А се мы полочан(е), вси добрыи люд(и) и мал(ы)и...» (1405 р.); «мы мужи полочан(е) даемъ вѣдати, кто на сию грамот(у) оузрит(ь) оуслышит(т) чтучи...» (1407 р.); «От пана Василя Дмитриевича от бояръ полоцких и от мѣстичовъ и ото всѣхъ моужъ полочанъ всего посольства» (1435 р.); «ратманом ризкимъ всѣмъ полочанѣ чоломъ бьют(ь) от вѣлика и до мала» (1441 р.); «ино што боудуть вашей м(ил(о)сти) которые речи от нас правити, тому бы ваша м(ил(о)сть) верили, бо то ест(ь) слово наше всего мѣста полцког(о)» (1459 р.); «а полтескъ теж естъ хвалачи Б(ог)а мѣсто славутно, как и которое, а не естъ низшоє во ч(ес)ти и во всем ни вилни, ни мариборка, а ни кданьска» (1464 р.) і т. н. [Філіпович : 121].

Окрему групу термінів полоцьких актів становлять титули, якими полочани називали представників влади — великих князів литовських та королів польських, їхніх намісників, полоцьких та ризьких владик: «кназ(ь) великий Витовтъ литовський, наш осп(о)дарь» (1407 р.), а після обрання великого князя литовського королем польським він — «наш оспод(а)р вѣлкій король», «осподарь король освещеныи» або «наосвѣценыишии» [Філіпович : 121–124].

Великий князь для полочан, як і для інших мешканців ВКЛ і середньовічної людини взагалі, був утіленням найвищої правової інстанції, посередником та суддею в суперечках, джерелом привілеїв і гарантом збереження полоцької «старовини» [Філіпович : 131–132].

Свого архієпископа полочани називали «осподин», полоцького намісника — «господин», а від другої половини 30-х років XV ст. обов'язковим елементом інтитуляції грамот полоцьких намісників стає титул *пан*: «Отъ пана Немира намѣсник(а) полцког(о) приятелемъ нашимъ ратманомъ» (1413 р.) [Філіпович : 124].

У Полоцькому князівстві певною мірою було поширене також приватне листування, подібне до новгородських берестяних грамот [Stang 1939 : 32–36].

Мова раннях документів Полоцького князівства сприймається як продовження ділового стилю давньоруської писемно-літературної мови, хоч у них зрідка трапляються й деякі фонетичні особливості кривецького діалекту. Але якщо загальна тенденція розвитку білоруської та української писемно-літературних мов давнього періоду «зводиться до поступового послаблення в писемності церковнослов'янської стихії за рахунок широкого проникнення в писемність, з одного боку, граматичних засобів та лексичних елементів живої народної мови і поширенням граматичних та лексичних полонізмів — з другого» [Жураўскі : 11], то найдавніші полоцькі акти й грамоти були руськими, а не церковнослов'янськими [Stang 1939 : 3].

У ранній період (до 1410 р.) мова ділових документів Полоцька була досить унормованою, де характерні полоцькі особливості виступають дуже рідко [Stang 1939 : 36]. Вона характеризувалася такими найважливішими рисами: цокання, відсутність переходу *е > о* після шиплячих і *ц*, написанням

е замість ѣ, але не ѣ замість е; оу замість у тільки на початку слова, форми *есте* і *есмо* від дієслова *бути* і т. ін. [Stang 1939 : 6–10, 12–19, 20–22, 27–28 та ін.].

Ранні договори та інші документи з Полоцька продовжили давньоруські писемні традиції також у викладі змісту, у своїх зачинах та кінцівках. Проте поступово ця канцелярська мова набула виразної місцевої своєрідності, відмінної від ділової мови ВКЛ.

Як відзначає дослідниця історії Полоцької землі в літописах та актових джерелах XI–XVI ст. М. Філіпович, «терміни та формули полоцьких послань XIII–XV ст. до Риги, з якою Полоцьк підтримував найбільш регулярні торговельні та дипломатичні зв'язки, істотно відрізнялися від мовних кліше ділових документів білорусько-українських канцелярій» [Філіпович : 114]. Проте дослідники різних поколінь сприймали мову цих послань як локальний варіант єдиної писемно-літературної мови ВКЛ, хоч авторитетний історик білоруської мови А. Журавський називав полоцький тип актової мови самостійною формою [Жураўскі : 38].

На наш погляд, деякі виразні особливості формування та функціонування мови ділових документів полоцько-вітебсько-смоленського ареалу XIII–XIV ст. (своєрідний етно- та глотогенез полоцьких і смоленських кривичів, їх відособленість від поліського етномовного простору, мінімальний вплив польської мови, обслуговування структур державного управління, відмінних від литовсько-білорусько-українських тощо) дають більше підстав вважати цю ділову мову окремою, не залежною від «руської».

На початку XV ст., тобто фактично від часів великого князя Вітовта (1392–1430) розпочався активний вплив литовсько-білорусько-української канцелярської мови на полоцьку, унаслідок чого в ній майже повністю зникли традиційні місцеві риси (дзекання та ін.), і вона поступово стала перетворюватися на провінційну форму державної писемно-літературної мови [Stang 1939 : 93]. Протягом XV ст. полоцька ділова мова ще відрізнялася від мови князівських листів та від литовсько-руських документів з інших регіонів ВКЛ [Stang 1939 : 94], але на початку XVI ст. мова полоцьких грамот стала варіантом офіційної канцелярської мови. Протягом цього століття відмінності між обома мовами (за Хр. Стангом «мовними формами») зникли повністю [Stang 1939 : 126, 147]. Це призвело до остаточної нівеляції колишніх Полоцького, Вітебського та Смоленського князівств у складі ВКЛ.

Як відзначає М. Філіпович, «однією з характерних рис суспільного побуту Полоцької землі була відсутність на її теренах сильної князівської влади». Без місцевого князівського прошарку «в ієрархічній піраміді полоцького суспільства виник більш тісний (“емоційний”) зв'язок полочан зі своїм “осподарем великим князем литовським” та більша територіально-політична “відкритість” Полоцька для Вільна» [Філіпович : 141]. З іншого боку, «між великим князем литовським та Полоцькою землею існував більш тісний зв'язок, ніж між великим князем та Київською і Волинською землями, життя яких тривалий час нібито замкнулося на внутрішніх інтересах, зосередившись довкола особи власного правителя» [Філіпович : 132].

На відміну від Полоччини, лінгво-географічні реалії на теренах пізньосередньовічних Білорусі та України й історичні передумови появи білорусько-української ділової писемної мови були зовсім іншими. Ця мова остаточно сформувалася лише наприкінці XIV — на початку XV ст., тобто після завершення територіальної колонізації білоруських та українських земель,

яка тривала майже століття, і протягом усього цього періоду проблема державної мови практично не поставала.

Не маючи своєї писемності, місцеві князі від часу проголошення Міндовгом (1219–1263) литовської державності (1263) використовували в державному управлінні та в дипломатичному листуванні латинську і німецьку мови. Ця традиція довго зберігалася й у ході поступового приєднання до Литовського князівства білоруських та українських територій¹.

Найраніше (приблизно наприкінці 40-х рр. XIII ст.) до складу Литовського князівства увійшла Чорна Русь з містами Волковиськ, Слонім і Новогородок (Новогрудок), значна частина білоруських надніманських земель, а в середині цього століття владу литовських князів визнала Полоччина. У першій чверті XIV ст. до цього князівства були приєднані Вітебська, Мінська і Турово-Пінська землі, а в середині XIV ст. — й уся білоруська Наддніпрянина.

Від другої чверті XIV ст. до Литовської держави почали долучатися й українські землі. Великий князь Гедимін (1316–1341) підкорив Житомир, Київ (1326), Черкаси, Переяслав, Брянськ. 1340 р. його син Любарт долучив Волинь, а польський король Казимир III Великий (1333–1370) захопив Галичину. Інший Гедимінів син Ольгерд (1345–1377) приєднав до Литви основний масив українських земель: дрібні й слабі князівства на лівому березі Дніпра — більшу частину Чернігівщини (1357–1358), Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Стародуб, а 1362 р. військо Ольгерда повторно зайняло Київ. На східних землях залишилися старі українські князі під зверхністю литовських.

У 1363 р. литовці вирушили на Поділля, завдали нищівної поразки Золотій Орді й приєднали до свого князівства подільські (придністровські) землі. Тим часом Казимир III здійснив новий похід на Русь, і за мирним договором йому відійшла Західна Волинь з містами Холм, Белз, Володимир та Ратне.

За великого князя Вітовта українська територіальна колонізація значно розширилася на південний схід аж до Чорного моря. З 1398 р. Литовська держава дістала назву «Велике Князівство Литовське, Руське і Жемайтійське».

Отже, входження українських земель до ВКЛ розпочалося майже через століття після утворення литовсько-білоруської держави. З цієї причини в ній спочатку переважав білоруський компонент у найважливіших сферах економічного та політичного життя. Більше того, білоруські землі були основою економічної могутності ВКЛ [Пичета : 22], а представники білоруського населення відігравали провідну роль у тогочасному політичному та культурному житті держави. Навіть значно пізніше у Литовському статуті 1588 р. (розділ III, стаття 7) наведено перелік послів, які повинні були брати участь у засіданнях Великого вального сейму². У цьому переліку переважну більшість становлять послы саме з білоруських земель: берестейські, браславські, вітебські, вовковиські, городненські, лідські, мінські, мозирські, мстиславські, новогрудські, оршанські, ошмянські, пінські, полоцькі, ре-

¹ Перша писемна пам'ятка релігійного змісту литовською мовою з'явилася лише 1517 р., а перші спроби її використання в діловодстві було зроблено через століття після цього. Популярність латини підтримувалася її поширеністю в богослужіннях литовців католицького віровизнання [Жураўскі 1967 : 36.]

² Польське walny «загальний»; Sejm walny «центральный станово-представницький законодавчий орган Речі Посполитої в другій половині XVI–XVII ст.» був створений у результаті Люблінської унії 1569 р. між Королівством Польським та Великим Князівством Литовським.

чицькі та слонімські. Інші, не білоруські території, згідно зі Статутом, представляли посли віленські, вількомирські, жемойцькі, ковенські, троцькі та упіцькі [Жураўскі : 36].

Представників білоруського суспільства у владних структурах та в діловодстві не влаштовувало засилля латинської та німецької мов, і їхні протестні настрої та численні скарги поступово спричинилися до вживання в державних інституціях місцевої («руської») писемно-літературної мови. У той першопочатковий період вона являла собою успадкований від Київської Русі діловий стиль давньоруської літературної мови з деякими місцевими фонетичними та лексичними особливостями. Отже, та слов'янська мова, яку литовська влада стала поступово застосовувати в адміністративній сфері, за своєю структурою і функціональним навантаженням на початковому етапі була фактично старобілоруською. Проте її роль у той час не могла бути визначальною, бо в діловодстві ще переважали латина та німецька мова).

Коли саме місцева мова стала вживатися як офіційна, достеменно не відомо. Найдавніші збережені великокнязівські грамоти цією мовою походять з часів великого князя Ольгерда, але їх незначна кількість не містить для аналізу достатнього матеріалу [Stang 1935 : 1].

У другій половині XIII ст. етно-політична ситуація в Литовському князівстві істотно змінилася. Після монголо-татарського погрому політичне і культурне життя зі столиці колись могутньої держави Києва поступово перемістилося на захід — на галицькі та волинські землі. «Серед руських областей, які в XIII і XIV ст. потрапили під литовську владу, Волинь мала вищу культуру, і волинський вплив на литовські канцелярії цілком зрозумілий» [Stang 1935 : 21]. Саме волинські говірки стали діалектною основою староукраїнської писемно-літературної мови й відіграли важливу роль у становленні канцелярій ВКЛ.

Діяльність світських і церковних канцелярій розпочалася в Україні-Русі ще за княжої доби. З митрополичих, єпископських та князівських канцелярій виходили за візантійськими зразками різні акти (грамоти), написані тодішньою літературною мовою, в яку спорадично пробивалися елементи живої народної мови [Огієнко : 93]. Писемні традиції Київської Русі були використані й у діловій білорусько-українській мові ВКЛ, але візантійський формуляр початку грамот «дуже швидко зазнав впливу західноєвропейських зразків і почав дослівно відтворювати той, що його вживано в канцеляріях Священної Римської імперії» [Мозер : 44].

Канцелярську мову в литовсько-білорусько-українській державі започаткували галицькі писарі польських королів Казимира III Великого і Владислава Ягелли (Ягайла) (1377–1392). Великокнязівська та регіональні канцелярії остаточно сформувалися за європейськими зразками за доби великого князя Вітовта. Увідні формули грамот потрапили в литовські канцелярії із Заходу, вірогідно, через Польщу й частково за посередництвом українських канцелярій, зокрема через Волинь [Stang 1935: 140]. Ці формули були майже тожні в різних документах — дарувальних актах, грамотах про передавання майна у власність іншим особам, під час уведення Магдебурзького права і т. ін. Наведемо як приклад зразок шаблонної ввідної формули великокнязівської грамоти першої половини XV ст.: «Мы Великій князь Витовть чинимъ знаемо симъ нашимъ листомъ, кто на него узрить или услышитъ чтучи». Майже так само й у королівських грамотах другої половини XV — першої половини XVI ст.: «Казимиръ бжъсю мл(с)ью король полскыи и великыи кнзь литовскыи и рускыи и жомоитскыи ины(х) чинимъ знаменито

и даемъ вѣдати кождому доброму симъ нашимъ листомъ нынѣшни(м) и потомъ будоучимъ хто нанѣ оузритъ или чтучи оуслышитъ» [Stang 1935 : 132].

Хр. Станг переконливо довів, що на канцелярську мову доби Вітовта великий вплив справляла не білоруська, а тогочасна мова Волині зі значним економічним і культурним центром Луцьком, який був одним з найважливіших міст Литовської держави. Багато писарів походили саме з цього краю. У Луцьку мав велику канцелярію наступник Вітовта великий князь Свидригайло (1430–1439), в якій писарі також були переважно з північної Волині, а частково і з південної Білорусі. Проте більшість ділових документів засвідчують суто поліське змішування ненаголошеного **Ѣ** з **е**, яке Хр. Станг вважав достатньою підставою для висновку про білоруське походження таких грамот з ареалу на північний схід від Новогрудка та поблизу столиці Вільні [Stang 1935 : 115].

Канцелярська мова цього періоду відзначалася такими характерними особливостями: послідовне відображення двох загальнополіських (білорусько-українських) фонетичних рис: ненаголошене **е** замість **я** (*десеть, тисеча, присегати*) та рефлексія ненаголошеного **Ѣ** > **е** (*беда, цена, немий, бегуть, грешити*), відсутність жодних слідів акання, дзекання та цекання, диспалаталізації приголосного **р**, але зафіксовані написання **кг** замість **г** у словах з вибуховим [**g**], форми зворотного займенника в род. відмінку *себе*, а не *себя*, дав. відмінок *собѣ*; переважаючі форми займенників *кто* (іноді *хто*), але *што* та ін. [Stang 1935 : 14–15, 18].

У наступний період, за правління великого князя Сигізмунда Кейстутовича (1432–1440) та короля Польщі Казимира IV Ягелончика (1440–1492) мова офіційних документів дещо віддалилася від тієї, що вживалася в канцелярії Вітовта. Сформувався досить однорідний тип писемної мови, який зазнав впливу мовлення північної Волині та південної Білорусі. Для цієї мови був характерний перехід **е** > **о** після шиплячих перед твердим приголосним та в кінці слова (*псковичомъ, такжо, жоны, нашого, приишло, ничого, хочомъ*), вокалізація ненаголошеного **в** (*оу Смоленску, оу Минску, оусю, оудячны, оуспоминаеть*), паралельні закінчення **-у** та **-ови** в дав. відмінку однини іменників чол. роду (*дому, Михаилу, министрови, законови*), втрата кінцевого елемента **ј** у прикметниках (*велики, литовьски, рускы, земьски, полски, врожоны*), дав. відмінок займенників *тобѣ, соби, собе*, орудн. мною, *собою*, закінчення **-ть** в особових формах дієслів (*имаеть, оузрятъ, слышатъ*) [Stang 1935 : 22–26, 32–35].

Такою самою ділова мова залишалася і в часи польського короля Олександра (1492–1506), а за правління короля і великого князя Сигізмунда Старого (1506–1548) важливу роль у функціонуванні канцелярської мови відіграло народне мовлення ареалу Берестя — Новогрудок, звідки походила більшість тогочасних писарів. Це вже була загальнодержавна, за визначенням М. Мозера, усереднена мова типу койне.

Збережені тогочасні писемні пам'ятки являють собою переважно копії, де діалектні риси першотвору могли бути перемішані з рисами рідної говірки переписувача, адже князі, які часто переходили з однієї землі до іншої, приводили з собою і своїх писарів. Засвідчена не тільки в грамотах, але і в інших писемних пам'ятках, ця мова стала основним чинником консолідації білорусько-українського суспільства.

Розквіт ділової білорусько-української мови припадає на XV–XVI ст. Нею вели діловодство й судочинство, писали статuti, грамоти, акти, угоди, сеймові постанови. Разом з уніфікацією керівного апарату в спеціальних

умовах вільної міграції писарів та канцеляристів по всій території литовсько-білорусько-української держави, яким було ВКЛ, поступово формувався для всіх регіонів канцелярсько-діловий стиль зі своїми закономірностями і мовними штампами, своєрідною східнослов'янською, а часто і запозиченою з польської мови лексикою, усталеною структурою і синтаксичними зворотами.

Створюється враження, що писарі свідомо прагнули користуватися такою «руською» мовою, яка була б спільною чи, принаймні, зрозумілою для всіх білорусів та українців. Саме тому вони використовували фонетичні та граматичні риси, спільні для білоруських та українських говірок, і відмовлялися від суто білоруських — акання, дзекання й цекання та ін. [Stang 1935 : 126–128], хоч фонетичний розвиток білоруської мови, відображеної в Аль-Кітабах (білоруських перекладах магометанських книг, написаних арабською в'язью), на думку Хр. Станга, «загалом уже досягнув того становища, яке ми спостерігаємо сьогодні» [Stang 1935 : 126].

Відзначаючи успішне функціонування у ВКЛ «руської» мови як державної, треба розуміти, що воно не було безхмарним. Досить поширене несприйняття цієї мови, відданість писемним традиціям користуватися латиною та німецькою мовою і зростаюче проникнення польської — усе це стимулювало багатьох писарів вдаватися до інших мов. Саме таким відступникам було адресоване нагадування в Другому Литовському статуті 1566 р. про те, що «писарь земский маєть по роускоу, литерами и словы роускими вси листы, выписы и поэвы писати, а не иншимъ езикомъ и словы». В акті Люблінської унії 1569 р. король польський і великий князь литовський Сигізмунд Август також гарантував, що всі акти, декрети та записи до книг і надалі робитимуться «руською» мовою, але в повсякденній практиці так було далеко не завжди. Наприклад, 1571 р. шляхетські збори, скликані в Києві, вимагали дотримуватися руської мови, «бо коли приносять листи його королівської милости польськими літерами з домішками латинських слів, то не можна зрозуміти» [Мозер : 44].

Від середини XVI ст., за часів Сигізмунда Августа (1548–1572), мова ділової писемності ВКЛ істотно змінилася. У ній зменшилася кількість традиційних елементів старослов'янської мови, зникли особливості мовлення північної Волині та південної Білорусі й стали переважати центрально-білоруські мовні риси. Від того часу збереглося найбільше пам'яток з виразними ознаками білоруської мови, що лише спорадично були відображені в ділових актах часів Олександра та Сигізмунда Старого. У цих документах досить широко засвідчені такі мовні особливості: а) рідкісною ознакою став **Ѣ**, який у документах Сигізмунда Старого ще досить послідовно зберігався в наголошеній позиції; б) голосний **е** в ненаголошеній позиції (*видечи, деветь, нечичи, кнегини, памети, светое, хочечи*); в) літера **ы** після шиплячих **ж, ч, ш**, рідкісна в ділових документах Олександра та початку правління Сигізмунда Старого, частіша в його пізніших грамотах (*беручы, жалуючы, недбаючы, почавшы, почынилъ, постерегаючы* і т. ін.) і звична в Литовському статуті 1588 р. (*взявшы, идучы, пуцы, ходечы, чюжые, шляхтичы* і т. ін.); г) диспалаталізація **р** (*вепра, гсударь, дворанам, декабра, звера, зверу, зверомъ, манастыръ, писару, прыбыл, тры*); г) прислівникові форми вищого ступеня *болшь, больш, меньш, лепш, горшь* (у мові попереднього періоду трапляється лише *боли, болеи, большеи*); д) помітне зростання полонізмів: *абы(с)мы, озна(и)муемы, приказуемы, розказуемы* і т. ін. [Stang 1935 : 118–119].

Офіційна мова ВКЛ від самого початку зазнавала впливу польської мови, який посилювався після Кревської унії 1385 р. і став інтенсивним після Люблінської унії 1569 р. Мовний тиск поширювався разом з релігійним переслідуванням православних християн. Потік полонізмів стрімко зростає разом з прогресуючим спольщенням вищих верств білоруського та українського суспільства, шляхти та містян.

Люблінська унія спричинилася до масового переселення поляків не тільки в міста, а й у сільські місцевості України та Білорусі, через що польський вплив поширився й на діалектне мовлення жителів цих ареалів настільки, що виникли передумови для формування екстериторіального варіанта польської мови, змішаної з українською та білоруською — *polszczyzny krajowej*.

Серед запозичень з польської мови в руській діловій писемності було багато юридичної та адміністративної лексики: *бискупъ, быдло, ва(л)ныи, вжиточныи, вижсь, воитъ, водлугъ, вневнити, врадникъ, вымова, вишелякое, дяковати, зуполныи, ктвалтъ, досытъ, еднацкый, запись, зацность, змова, здра(д)ца, кгрунтъ, личба, малжонокъ, маршалокъ, мовити, мордерство, нехай, неоднокро(т), обецуюемъ, мистръ, панъ, панство, повгътъ, подлугъ, по(д)скарбий, посполъ, пригода, рада, скарбъ, слушний, соймъ, спадокъ, тожъ, тратити, ухвала, фолькговати, часть, чинити, члонокъ, цнотливый, цнота, шкода, щадокъ* і т. ін. [Stang 1935 : 143–144].

Під час правління короля і великого князя Сигізмунда III Вази (1587–1632) королівські грамоти «руською» мовою ставали дедалі рідкіснішими. Проте в судах її ще використовували як ділову мову (судові протоколи часто писали польською мовою з «руським» вступним словом та закінченням) [Stang 1935 : 122–123]. У спілкуванні можновладців уже переважала польська мова, яка поволі витісняла з офіційного вжитку «руську» мову. У 1614 р. було вперше видано Литовський статут польською мовою, а 1696 р. з'явилася ухвала Варшавського сейму щодо мови урядових білоруських та правобережних українських канцелярій: «*Pisarz powinien po Polsku, a nie po Rusku pisac*». Отже, польська мова була юридично узаконена як канцелярська мова всієї Речі Посполитої.

Діловий стиль «руської» мови у ВКЛ існував протягом трьох століть. Започаткований галицькими та волинськими канцеляристами, він на різних історичних етапах зазнавав впливів то північно-волинських та південно-білоруських, то центрально-білоруських говірок, а в більшості грамот спостерігалася мішанина ознак різних діалектів. Саме це, а також державна спільність, єдність віри й коло адресатів «простомовних» творів, які призначалися для всього «руського» люду Речі Посполитої, дають підстави вважати цей стиль наддіалектним [Мозер : 95], хоч усі відображені в ньому діалектні риси генетично мали поліську мовну основу.

Інші стилі «руської» мови — художній, полемічний, публіцистичний, науковий та ін. — репрезентують твори, які є складовими частинами білоруської та української духовних культур пізнього Середньовіччя, тому їхню мову слід диференціювати на старобілоруську та староукраїнську.

Проникнення в Білорусь та в Україну ідей європейської реформації стало імпульсом для впровадження «руської» світської писемно-літературної мови в церковні тексти. Демократизація церковної літератури у ВКЛ, найвідоміші діячі цього процесу та їхні непересічні досягнення — це сфера окремих наукових студій.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев Л. В. Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв.). Москва : Наука, 1966. 308 с.
- Алексеев Л. В., Богданов В. П. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. Москва : Наука, 2009. 336 с.
- Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.
- Блінава Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія. Мінск : Вышэйшая школа, 1980. 304 с.
- Браим И. Н. О традиционной рыболовной технике в Белоруссии. *Этногенез белорусов : тез. докл. на конф. по проблеме «Этногенез белорусов» (3–6 дек. 1973 г.)*. Минск, 1973. С. 193–196.
- Гринблат М. Я. Белорусы: Очерк происхождения и этнической истории. Минск : Наука и техника, 1968. 288 с.
- Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / пад. рэд. Р. І. Аванесава. Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963. 338 карт.
- Житецкий П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык. *Изв. ОРЯС*. Санкт-Петербург, 1905. Т. 10. Кн. 4. С. 1–65.
- Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск : Навука і тэхніка, 1967. Т.1. 372 с.
- Історія української мови. Морфологія. Київ : Наук. думка, 1978. 539 с.
- Карский Е. Ф. Белоруссы. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. Вильна, 1904. 466 с.
- Карский Е. Ф. Белоруссы. Т. 3. Вып. 2. Старая западнорусская письменность. Петроград, 1921. 257 с.
- Купчинский О. А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян. *Славянские древности: этногенез. Материальная культура древней Руси*. Киев, 1980. С. 45–72.
- Кухаренко Ю. В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян (По материалам археолог. исслед.). *Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика)*. Москва : Наука, 1968. С.18–46.
- Лысенко П. Ф. Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. Минск : Наука и техника, 1982. С. 81–108.
- Мозер М. Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків : Харків. іст.-філол. тов-во. 2008. Вип. 16. 892 с.
- Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82.
- Мойсієнко В. М. Мовна ситуація в Україні у першій половині XVII ст. та її відбиття у практиці ведення актових книг міських канцелярій. *Україна — Польща: мовно-культурологічний діалог слов'янства. Київські полоністичні студії* : зб. наук. пр. Київ, 2006. Т. 8. С. 83–102.
- Моисієнко В. М. Етноязыковая принадлежность «русской мовы» во времена Великого Княжества Литовского и Речи Посполитой. *Славяноведение*. 2007. № 5. С. 61–80.
- Молчанова Л. А. Культурно-исторические связи белорусов с соседними народами в связи с проблемой этногенеза восточных славян. *Этногенез белорусов : тез. докл. на конф. по проблеме «Этногенез белорусов» (3–6 дек. 1973 г.)*. Минск, 1973. С. 181–184.
- Мякишев В. «Русская мова» Литовского статута 1588 года и виленских актових книг XVI века. *Studia Russica 17*. Budapest, 1999. S. 58–64.
- Мякишев В. Мовы Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей. *Studia Russica 17*. Budapest, 2000. S. 165–172.

- Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ : Ли- бідь, 1995. 296 с.
- Очерки по археологии Белоруссии. Минск : Наука и техника, 1972. Ч. 2. 248 с.
- Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи. Київ : ПАТ «Віпол», 2014. 280 с.
- Піўтарак Р. П. Агульныя і своеасаблівыя беларуска-ўкраінскія дыялектныя рысы. *Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук.* 1987. № 3. С. 115–120.
- Пичета В. И. Образование белорусского народа. *Вопр. истории.* 1946. № 5–6. С. 3–29.
- Седов В. В. Дреговичи. *Советская археология.* 1963. № 3. С. 112–125.
- Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва : Наука, 1970. 200 с.
- Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / отв. ред. Б. А. Рыбаков. Москва : На- ука, 1982. 326 с.
- Сергиенко Ю. Г. О локальных особенностях белорусского народного орнамента. *Этногенез белорусов : тез. докл. на конф. по проблеме «Этногенез белорусов» (3–6 дек. 1973 г.).* Минск, 1973. С. 184–187.
- Соболенко Э. Р. Типы белорусского народного жилища. *Этногенез белорусов : тез. докл. на конф. по проблеме «Этногенез белорусов» (3–6 дек. 1973 г.).* Минск, 1973. С. 177–179.
- Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : Исто- рико-диалектол. очерк. Ленинград : Наука, 1972. 655 с.
- Філіпович М. Полоцька земля в літописних та актових джерелах XI–XVI століть. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2014. 204 с.
- Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами рекон- струкции восточнославянского этногенеза. Москва : Изд-во МГУ, 1979. 231 с.
- Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe. Kraków : Skład Główny: Gebethner i Wolf, 1934. 173 s.
- Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthènes : Ukraine et Russie (1569-1667) Blanche. Lill, 1938. 318 s.
- Stang Chr. S. Die altrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen. Oslo : I Kom- misjon hos Jakob Dybvad, 1935. 166 s.
- Stang Chr. S. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo : I Kommisjon hos Jakob Dybvad, 1939. 148 s.

REFERENCES

- Alekseev L. V. (1966). Polockaya zemlya (Ocherki istorii Severnoj Belorussii v IX–XIII vv.). Moscow: Nauka. [In Russian].
- Alekseev L. V., Bogdanov V. P. (2009). Zapadnye zemli domongol'skoj Rusi v istoriko-ar- heologicheskom osmyslenii. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Bevzenko S. P. (1980). Ukrainka dialektolohiia. Kyiv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
- Blinava Je., Mjacelskaja E. (1980). Belaruskaja dyjalektalogija. Minsk: Vyshhejšhaja shkola. [In Belarusian].
- Braim I. N. (1973). O tradicijnoj rybolovnoj tehnikе v Belorussii. *Etnogenez belorusov: Tezisy dokladov na konferencii po probleme «Etnogenez belorusov» (3–6 dekabrya 1973 g.).* Minsk, 193–196. [In Russian].
- Dyjalektalagichny atlas belaruskaj movy. (1963). R. I. Avanesav (Ed.). Minsk: Vydavnic- tva AN BSSR. [In Belarusian].
- Filin F. P. (1972). Proiskhozhdenie russkogo, ukrainskogo i belorusskogo yazykov: Istoriko-dialektologicheskij ocherk. Leningrad: Nauka. [In Russian].
- Filipovych M. (2014). Polotska zemlia v litopysnykh ta aktovykh dzherelakh XI– XVI stolit. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].
- Grinblat M. Ya. (1968). Belorusy: Ocherk proiskhozhdeniya i etnicheskoy istorii. Minsk: Nauka i tehnika. [In Russian].

- Haburgaev G. A. (1979). Etnonimiya «Povesti vremennyh let» v svyazi s zadachami rekonstrukcii vostochnoslavjanskogo etnogeneza. Moscow: Izdatel'stvo MGU. [In Russian].
- Istoriia ukrainnoi movy. Morfolohiia. (1978). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Karskij E. F. (1904). Belorussy. Vol. 1. Vvedenie v izuchenie yazyka i narodnoj slovesnosti. Vilna. [In Russian].
- Karskij E. F. (1921). Belorussy. Vol. 3 (2). Staraya zapadnorusskaya pis'mennost'. Petrograd. [In Russian].
- Kuharenko Yu. V. (1968). Poles'e i ego mesto v processe etnogeneza slavyan (Po materialam arheologicheskikh issledovanij). *Poles'e (Lingvistika. Arheologiya. Toponimika)*. Moscow: Nauka, 18–46. [In Russian].
- Kupchinskij O. A. (1980). Drevnejshie slavyanskije toponimicheskie typy i nekotorye voprosy rasseleniya vostochnyh slavyan. *Slavyanskije drevnosti: etnogenez. Material'naya kul'tura drevnej Rusi*. Kyiv, 45–72.
- Kuraszkiewicz W. (1934). Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe. Kraków: Skład Główny: Gebethner i Wolff.
- Lysenko P. F. (1982). Kiev i zapadnye zemli Rusi v IX–XIII vv. Minsk: Nauka i tehnika, 81–108. [In Russian].
- Martel A. (1938). La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche. Lill.
- Moisienko V. M. (2007). Etnoyazykovaya prinaldzhnost' «rus'koj movy» vo vremena Velikogo Knyazhestva Litovskogo i Rechi Pospolitoj. *Slavyanovedenie*, (5), 61–80. [In Russian].
- Moisienko V. M. (2005). Pro natsionalnyi status «ruskoj movy» v chasy Velykoho Knyazivstva Lytovskoho ta Rechi Pospolytoi. *Movoznavstvo*, (1), 67–82. [In Ukrainian].
- Moisienko V. M. (2006). Movna sytuatsiia v Ukraini u pershii polovyni XVII st. ta yii vidbytta u praktytsi vedennia aktovykh knykh misykykh kantseliarii. *Ukraina — Polshcha: movno-kulturolohichnyi dialoh slov'tanstva. Kyivski polonistychni studii: zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 8. Kyiv, 83–102. [In Ukrainian].
- Molchanova L. A. (1973). Kul'turno-istoricheskie svyazi belorusov s sosednimi narodami v svyazi s problemoj etnogeneza vostochnyh slavyan. *Etnogenez belorusov: Tezisy dokladov na konferencii po probleme «Etnogenez belorusov» (3–6 dekabrya 1973 g.)*. Minsk, 181–184. [In Russian].
- Mozer M. (2008). Prychynky do istorii ukrainnoi movy. S. Vakulenko (Chief Ed.). Kharkiv: Kharkivske istoryko-filolohichne tovarystvo. Vol. 16. [In Ukrainian].
- Myakishev V. (1999). «Russkaya mova» Litovskogo statuta 1588 goda i vilenskih aktovykh knig XVI veka. *Studia Russica 17*. Budapest, 58–64. [In Russian].
- Myakishev V. (2000). Movy Velikogo knyazhestva Litovskogo v edinstve svoih protivopolozhnostej. *Studia Russica 17*. Budapest, 165–172. [In Russian].
- Ocherki po arheologii Belorussii. (1972). Part 2. Minsk: Nauka i tehnika. [In Russian].
- Ohienko I. (Mytropolyt Ilarion). (1995). Istoriia ukrainnoi literaturnoi movy. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
- Picheta V. I. (1946). Obrazovanie belorusskogo naroda. *Voprosy istorii*, (5–6), 3–29. [In Russian].
- Piutarak G. P. (1987). Agulnyya i svoeasablivyya belarуска-ukrainskiya dyialektnyya rysi. *Vesti AN BSSR. Seryya gramadskikh navuk*, (3), 115–120. [In Belarusian].
- Pivtorak H. (2014). Ukraintsi: zvidky my i nasha mova. Doslidzhennia, fakty, dokumenty. Kyiv: PAT «Vipol». [In Ukrainian].
- Sedov V. V. (1963). Dregovichi. *Sovetskaya arheologiya*, (3), 112–125. [In Russian].
- Sedov V. V. (1970). Slavyane Verhnego Podneprov'ya i Podvin'ya. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Sedov V. V. (1982). Vostochnye slavyane v VI–XIII vv. B. A. Rybakov (Resp. Ed.). Mos-

- cow: Nauka. [In Russian].
- Sergienko Yu. G. (1973). O lokal'nyh osobennostyah belorusskogo narodnogo ornamenta. *Etnogenez belorusov: Tezisy dokladov na konferencii po probleme «Etnogenez belorusov» (3–6 dekabrya 1973 g.)*. Minsk, 184–187. [In Russian].
- Sobolenko E. R. (1973). Tipy belorusskogo narodnogo zhilishcha. *Etnogenez belorusov: Tezisy dokladov na konferencii po probleme «Etnogenez belorusov» (3–6 dekabrya 1973 g.)*. Minsk, 177–179. [In Russian].
- Stang Chr. (1935). S. Die altrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen. Oslo: I Kommissjon hos Jakob Dybvad.
- Stang Chr. S. (1939). Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo: I Kommissjon hos Jakob Dybvad.
- Zhiteckij P. I. (1905). O perevodah Evangeliya na malorusskij yazyk. *Izvestiya ORYAS*. Vol. 10 (4). Saint Petersburg, 1–65. [In Russian].
- Zhurauski A. I. (1967). Gistoryja belaruskaj litaraturnaj movy. Vol. 1. Minsk: Navuka i tjehnika. [In Belarusian].

H. P. PIVTORAK

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
Email: muzling@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0646-694X>

THE «RUSIAN» (RUTHENIAN) CHANCELLERY LANGUAGE IN THE GRAND PRINCIPALITY OF LITHUANIA: FORMATION, STATE STATUS, AND DIALECT INFLUENCES

Using a complex analysis of linguistic, historical and archeological sources, the author arrives at the conclusion, that the linguistic situation in the Grand Principality of Lithuania (GPL) was determined by political as well as ethno-genetic factors. The article emphasizes that the Belarusian ethnos was formed on the basis of two mutually independent linguistic complexes: the South-Western (Polissian) complex within the present-day Northern supradialect of Ukrainian and the South-Western dialect of Belarusian, on one hand, and, on the other, the North-Eastern one, made up of the Polotsk and Smolensk Krivichs mentioned in chronicles, whose ancestors had been Western Slavs migrating from the Southern Baltic region. Therefore it is the author's contention that at a certain period in the history of the GPL, contrary to what Belarusian scholars claim, there were not two varieties of the standard written language common to all the principality; rather, there existed two official languages: an older one, namely, the Krivich language (existing from the early 14th c., when the Polotsk region was annexed to the GPL, till the late 16th c.) and a more recent one, the «Rusian» language, i.e. the Belarusian-Ukrainian one, which emerged at the end of the 14th c. — in the first three decades of the 15th c., when, during the reign of the Grand Prince Vytautas (1392–1430), the princely and regional chancelleries were established. A detailed account is given by the author of the history and functioning of the both languages. During the 16th c., the Krivichs language gradually lost all its distinctive features, turning into a provincial variety of the official «Rusian» language. The latter's formation was greatly influenced by the language of Volhynian chancelleries, whose scribes could freely travel throughout the entire territory of the GPL (often with their magnates) and so inadvertently disseminated their vernacular's features in official documents. On the contrary, the influence of Galician and Central Ukrainian chancelleries was, in the author's opinion as well as most historians' view, not essential.

Key words: written language traditions, official documents, the chancellery language, clichés, charters, deeds, treaties, Polish influences.

Дата надходження до редакції — 02.12.2021

Дата затвердження редакцією — 09.12.2021